

Een Munsters kapiteel uit Thesinge

Kees van der Ploeg

In het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw werd bij de verbouwing van een vroegere keuterboerderij aan de Luddestraat 3 in Thesinge, niet ver van de voormalige kloosterkerk, een bijzondere ontdekking gedaan. Toen voor de bouw van een nieuwe keuken in de schuur de vloer moest worden opgebroken, kwam uit de drassige ondergrond van de gedempte sloot die daar had gelopen, allerlei afval naar boven, zoals de gebruikelijke pijpenkoppen en serviesscher-

ven. Heel bijzonder was echter de vondst van een gehavend kapiteel, al werd de betekenis ervan toen niet dadelijk onderkend: nog gedeeltelijk met aarde bedekt, kreeg het een plek in de schuur zonder dat er verder naar werd omgekeken. Jaren later ging het kapiteel over in handen van een Groninger kunsthandelaar. Deze nieuwe eigenaar maakte het schoon, waardoor de fraaie decoratie zichtbaar werd, maar hij deed er verder evenmin iets mee. Enkele jaren geleden echter bood

Afb. 1. Thesinge, voormalige kloosterkerk, vanuit het zuiden (foto: Stichting Oude Groninger Kerken, Groningen)

Afb. 2. Thesinge, voormalige kloosterkerk, naar het oosten (foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen)

Afb. 4. Kapiteel uit Thesinge, bovenzijde (foto: Jan Hovinga, Groningen)

hij het een particuliere verzamelaar in Groningen aan, die het tenslotte in 2008 heeft geschonken aan de Stichting Oude Groninger Kerken, de eigenaresse van de kerk in Thesinge.¹ Sinds kort is het kapiteel naar zijn plaats van herkomst teruggekeerd: het heeft nu een ereplaats in de kerk. Gezien de vindplaats van het kapiteel aan de rand van het vroegere kloosterterrein kan het haast niet anders of het moet eens deel hebben uitgemaakt van het complex van de benedictinessenabdij Germania in Thesinge. Daarbij doen zich twee vragen voor: waar in het complex zich het kapiteel bevond en waar het is gemaakt.

De kloosterkerk van Thesinge

De voormalige hervormde kerk van Thesinge is het schamele

Afb. 5. Kapiteel uit Thesinge, rechterzijde (foto: Jan Hovinga, Groningen)

Afb. 6. Kapiteel uit Thesinge, linkerzijde (foto: Jan Hovinga, Groningen)

overblijfsel van het klooster dat hier volgens de traditie op het eind van de twaalfde eeuw was gesticht, ook al dateert de oudste zekere vermelding pas van 1283.² In weerwil van de voor een klooster wat eigenaardige naam Germania was het klooster gewijd aan het martelarencollectief van de Zeven Broeders.³ De oudste delen van het huidige gebouw kunnen

Afb. 3. Kapiteel uit Thesinge, over de linkerhoek gezien (foto: Jan Hovinga, Groningen)

op stilistische gronden in het midden van de dertiende eeuw worden gedateerd.⁴ Daarbij moet worden bedacht dat het hier waarschijnlijk gaat om de tweede, definitieve kerk, die werd gebouwd ter vervanging van een kleinere en eenvoudiger voorganger, zodat een stichting aan het eind van de twaalfde eeuw goed denkbaar is. Secundair gebruikte kloostermoppen en profielstenen, die in 1973 bij de eerste opgraving in het metselwerk onder het maaiveld zijn aangetroffen, zijn een aanwijzing voor dit voorafgaande gebouw.⁵

Van de dertiende-eeuwse kerk staat nu alleen nog de verlaagde koortravee met halfronde sluiting overeind. Deze is in 1786 gespaard, toen de rest van het bouwwerk werd gesloopt. In zijn oorspronkelijke omvang moet de kerk ruim

veertig meter lang zijn geweest. In 1974 is bij de tweede opgraving vastgesteld dat het gebouw van een dwarspand was voorzien. Funderingsresten gaven aan dat er in de viering sterk geprofileerde hoekpijlers aanwezig zijn geweest, van het type dat ook wordt aangetroffen bij vele andere Groninger kerken uit dezelfde tijd, zoals die in het naburige Stedum.⁶

Beschrijving van het kapiteel

Het kelkvormige kapiteel is 19 cm hoog, de ene zijde is bovenaan 18 cm breed, de andere zijde bijna 19 centimeter. Van de derde zijde is nog slechts een gedeelte aanwezig, ter-

Afb. 7. Thesinge, bakstenen kapiteel noordwand koor, ca. 1250 (foto: Jan Hovinga, Groningen)

Afb. 8. Thesinge, bakstenen kapiteel noordwand koor, ca. 1250 (foto: Jan Hovinga, Groningen)

wijl de vierde zijde geheel verdwenen is. De gebruikelijke halsring ontbreekt, maar die zal oorspronkelijk wel aanwezig zijn geweest. Het materiaal is zand-kalksteen met het mineraal glauconiet. Deze karakteristieke wijzen erop dat de steen is gedolven in de groeven van de Baumberge in het Munsterland.⁷

Hoewel het kapiteel nogal beschadigd is, kan worden vastgesteld dat het om een volledig vrijstaand kapiteel moet gaan, of in elk geval een aan drie zijden vrijstaand kapiteel. Bij een muurkapiteel, dat een gewelf- of nisboog draagt, hebben de zijkanten gewoonlijk een diepte die de helft of iets meer van de breedte van de voorkant bedraagt. Daardoor past zo'n kapiteel op een halfzuil of kolonnet. Dat het in dit geval om een zo goed als vrijstaand kapiteel gaat, wordt bevestigd door de boven de decoratie iets inspringende vlakke bovenzijde, die, ware het kapiteel onbeschadigd geweest, 16 x 16 centimeter in het vierkant zou zijn geweest. Hierop kon een last, bijvoorbeeld in de vorm van bogen, worden aangebracht. Aan de achterzijde bevindt zich een uitsparing, die gezien de tamelijk zorgvuldig aangebrachte vorm mogelijk oorspronkelijk is. Ze zou kunnen hebben gediend om het kapiteel in achterliggend metselwerk te verankeren.

In het midden van elke zijde steken getande stengels omhoog, die bovenaan ombuigen en in een driedelig blad uitlopen. Daartussen hangt op de hoeken een vijfdelig blad omlaag met links en rechts een gestileerde vrucht. Aan de bijbehorende

stengel met diamantmotiefjes ontspruit halverwege een omhoogstekend blad. De tussenruimten op de hoeken worden ingenomen door korte getande stengels, die onderaan van bladeren zijn voorzien en daarboven uitlopen in bladeren die elkaar raken halverwege vóór de al genoemde stengels die in het midden over de volle hoogte oprijzen.

Waar bevond zich het kapiteel?

Het is onwaarschijnlijk dat het kapiteel van het kerkgebouw in eigenlijke zin deel heeft uitgemaakt. Hoewel in formaat maar weinig kleiner, wijkt het nu gevonden kapiteel in materiaal en decoratieve verfijning sterk af van de paar bakstenen kapitelen die zich nog in de koortravee bevinden. Daarom is het moeilijk zich voor te stellen dat het in een soortgelijke situatie was toegepast. Dit betekent dat we op zoek moeten gaan naar een andere plek. Dan komt al snel een portaal of een kloostergang in gedachten, maar aan het koor, de meest hiervoor in aanmerking komende plaats, is geen doorgang te ontdekken waar het kapiteel een plaats zou kunnen hebben gehad. Aangezien het klooster Thesinge, zoals hieronder nog ter sprake komt, hoogstwaarschijnlijk geen volwaardige kloostergang had, valt ook deze mogelijkheid af. Men zou verder kunnen denken aan zuiltjes waarop een altaarblad rust, maar dan zou het kapiteel vierzijdig moeten zijn bewerkt. Ook zou, naar analogie van de kerk in Fransum, het kapiteel als onder-

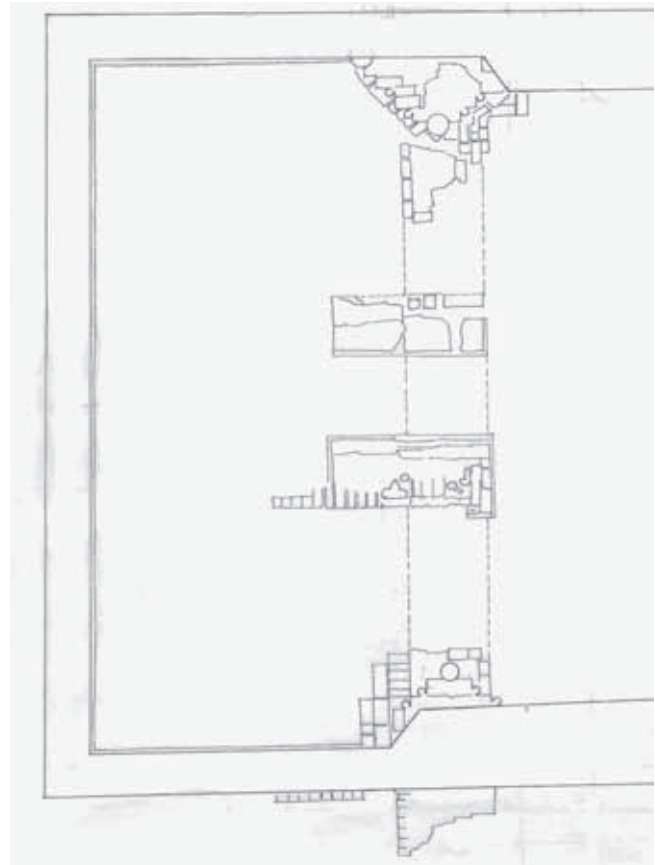

Afb. 9. Thesinge, Hervormde kerk, noordzijde met sporen van de aanbouw (foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen)

steuning van een gemetselde preekstoel kunnen hebben gediend, maar in Fransum gaat het om een secundair gebruikt vroeggotisch kapiteel bij een vijftiende-eeuwse stenen kansel.⁸ Het ligt niet voor de hand dat zo'n uitzonderlijke situatie zich elders nog eens zou hebben voorgedaan. De meest waarschijnlijke mogelijkheid is tenslotte een toepassing aan een doksaal. Voor de aanwezigheid daarvan in Thesinge bestaan sterke functionele en materiële aanwijzingen.

Een doksaal in Thesinge?

Sinds de twaalfde eeuw was het gebruikelijk dat een doksaal – een meer dan manshoge afsluiting, bekroond door een tribune – het aan de monniken voorbehouden koor afscheidde van het voor de leken toegankelijke schip.⁹ In het bijzonder wanneer er, zoals in Engeland, grote benedictijnengemeenschappen verbonden waren aan kathedralen, was een doksaal als afscheiding tussen leken en monniken onmisbaar. In nonnenkloosters werd de afzondering van de gemeenschap van de buitenwereld meestal nog rigoureuzer doorgevoerd. In een van de transeptarmen, maar vaker nog aan de westzijde van de kerk, was een galerij gebouwd die alleen toegankelijk was vanuit het *claustrum* of slot, het afgesloten deel van het complex waar de nonnen verbleven. Hier werd voor het bidden van de getijden een koor ingericht, vaak voorzien van een eigen altaar. De misviering aan het hoofdaltaar in de koorslui-

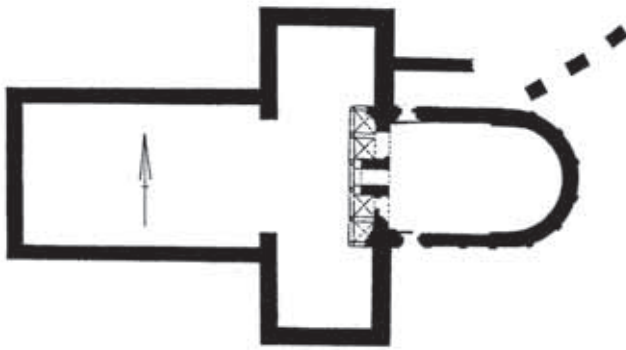

Afb. 10. Thesinge, Hervormde kerk, fragment van plattegrond met de funderingen van het doksaal; bovenzijde is noord (tekening door B. Raangs, 1974)

ting op de begane grond volgden de nonnen, ongezien door mogelijke andere kerkgangers, vanaf deze galerij. Vooral in Duitsland raakte de nonnengalerij wijd verspreid nadat de cisterciënzers deze op het eind van de twaalfde eeuw voor hun vrouwenkloosters hadden ingevoerd.¹⁰

In het klooster van Thesinge echter, dat door benedictinessen was bevolkt, heeft men naar het schijnt vastgehouden aan het doksaal als architectonisch middel om de nonnen in de koortravee van de leken af te zonderen.¹¹ Daar was temeer reden voor aangezien de leken toegang hadden tot het transept en het schip, die tezamen als parochiekerk voor de omgeving dienst deden, een situatie die ook is overgeleverd voor de kloosterkerk van Bloemhof in Wittewierum.¹²

Vanwaar de nonnen de kerk betraden, laat zich echter moeilijker vaststellen. Mogelijk was dat de noordzijde, waar een fundering is teruggevonden die evenwijdig aan de noordmuur van het koor loopt. Hiermee corresponderen in het opgaande werk details, waaronder aanzetten van gewelfbogen, die op een aanbouw van enige omvang aan de noordzijde van het koor wijzen. In dat geval zouden de nonnen inderdaad rechtstreeks vanuit hun verblijf het koor hebben betreden. Bij kleinere kloosters, zoals dat van Thesinge, kwam het soms niet tot de uitbouw van een volledig kloostergebouw in carré-

Afb. 11. Thesinge, plattegrond van de kloosterkerk met hypothetische reconstructie van het doksaal; op basis van de tekening in Dubbeling, Raangs en De Olde, *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 16 (1976), p. 103, fig. 2

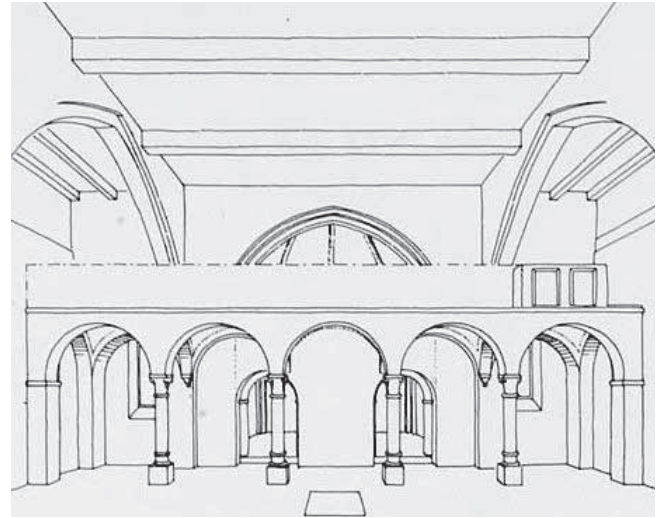
vorm, maar bleef het bij een enkelvoudig kloosterpand. Economisch heeft het Thesinger klooster het nooit tot grote bloei gebracht; in 1485 wordt het evenzeer in behoeftige omstandigheden verkerende klooster in het naburige Ten Boer bij dat van Thesinge geïncorporeerd, teneinde in elk geval een van beide te kunnen laten voortbestaan.¹³ Een vleugel aan de noordzijde lijkt op grond van de genoemde bouwsporen de meest waarschijnlijke situatie.

Hoewel in het algemeen kloostergebouwen bij voorkeur aan de zuidzijde van de kerk werden geplaatst, lijkt dat in dit geval te zijn verhinderd doordat de kerk in de uiterste zuidhoek van het kloosterterrein is gebouwd, die wordt begrensd door de Thesingermaar en de kloostergracht. Van deze laatste liep het tracé iets ten noorden van de huidige Schipsloot. De keuze voor deze plek is waarschijnlijk ingegeven door de omstandigheid dat zich hier het relatief minst ongunstige bouwterrein aanbood in deze venige en natte omgeving.¹⁴

Op iets grotere afstand van de kerk en de noordelijke annex, maar zonder verband met het stramien hiervan vond Halbertsma vier stiepen. Hij bracht deze in verband met het zogenaamde 'Abtshuis', dat in 1825 is gesloopt.¹⁵ Hoewel over de functie van dit bouwdeel niets met zekerheid kan worden gezegd, was het een eigenaardigheid van de vrouwenkloosters in het middeleeuwse Friesland dat zij onder mannelijke leiding stonden.¹⁶ Deze abt zal zeker in afzondering van de zusters gehuisvest zijn geweest.

Bij de beschrijving hiervoor is al vastgesteld dat het nu gevonden kapiteel geheel afwijkt van de wandkapitelen en dat het oorspronkelijk aan tenminste drie even brede zijden bewerkt moet zijn geweest. Gezien het vrij bescheiden formaat zal het een onderdeel hebben gevormd van een object in de kerk. Als zodanig nu komt het doksaal het meest in aanmerking.

Aan het begin van de koortravee zijn bij de opgraving in 1973 funderingsresten tevoorschijn gekomen. Wegens de zeer slappe ondergrond ter plaatse heeft Halbertsma naar analogie van de constructie met groundbogen voor de kerkmuren deze res-

Afb. 12. Leermens, reconstructie van het doksaal (tekening W.J. Berghuis, uit: Herma M. van den Berg. 'De Sint-Donatuskerk te Leermens', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 5 (1971), p. 86, fig. 6)

tanten geïnterpreteerd als een soort van schoorconstructie om "het zijwaarts afschuiven der vieringpijlers onder druk van triomfboog en gewelven te voorkomen ...".¹⁷ Om de spatkrachten van het gewelf op te vangen is een dergelijke constructie binnen de omtrek van een gebouw echter nauwelijks effectief; daarvoor zijn juist uitwendige versterkingen een probatere oplossing. Het zal hier dan ook veeleer gaan om de onderbouw van het doksaal – een mogelijkheid waarmee Halbertsma bij zijn interpretatie van de vondsten geen rekening heeft gehouden.

Ook al lijken de funderingsresten niet in verband met de muren van de kerk te zijn gemetseld, toch moet een doksaal vrijwel direct na de voltooiing van de kerk zijn aangebracht, want zonder zo'n voorziening kon het gebouw niet naar behoren functioneren, al helemaal niet in zijn dubbele functie van klooster- en parochiekerk, of het moest al zijn dat aan het stenen doksaal een houten afscheiding is voorafgegaan. Verder valt op, zoals we hieronder meer gedetailleerd zullen zien, dat de stijl van het kapiteel wijst op een ontstaanstijd in vrijwel onmiddellijke aansluiting op de bouw van de kerk, wat resulteert in een datering van het kapiteel kort na het midden van de dertiende eeuw. Het grote verschil in decoratie tussen enerzijds de beide bakstenen wandkapitelen in Thesinge en het nu gevonden natuurstenen exemplaar is een verdere, zij het tamelijk indirecte aanwijzing dat het veronderstelde doksaal inderdaad een afzonderlijk project was, dat los stond van de bouw van de kerk zelf. Het is de moeite waard de door Halbertsma gevonden restanten nu vanuit deze hypothese te interpreteren.

In het midden bevond zich waarschijnlijk een doorgang die door wanden in de lengte van het gebouw werd geflankeerd.¹⁸ De corresponderende fundamenteen zijn ook eigenlijk te langgerekt om alleen maar stiepen voor ontlastingsbogen te zijn, zoals Halbertsma zich de situatie voorstelde. Van de funderin-

Afb. 13. Munster, Dom, kapiteel in de noorderzijbeuk van het schip, ca. 1235 (foto: Jan Hovinga, Groningen)

gen tussen deze wanden en de kerkmuren aan de noord- en zuidzijde is minder teruggevonden, maar dat kan komen doordat hier met het oog op de venige ondergrond inderdaad grondbogen waren toegepast, zij het met een geheel ander doel dan Halbertsma dacht. Op deze funderingen stonden ter weerszijden van de doorgang namelijk wanden die het onmogelijk moesten maken een blik te werpen op de koorbanken, die aan weerszijden van de koortravee waren opgesteld. Bovendien boden deze ruimten aan de schipzijde gelegenheid tot het opstellen van zijaltaren, al zijn er door het degelijke sloopwerk in 1786 geen resten van altaarfunderingen gevonden om dat te bevestigen.

De oost-west lopende zijwanden van de doorgang vormen verder een aanwijzing dat het niet om een enkelwandig doksaal zal zijn gegaan, maar om een bouwsel waarbij voor de wand een open boogstelling was aangebracht, ongeveer van het type dat omstreeks dezelfde tijd ook in Leermens werd gebouwd.¹⁹ Terwijl in Leermens het doksaal tot aan de noord- en zuidmuur van het dwarspand doorloopt, is dat in Thesinge waarschijnlijk niet het geval geweest, aangezien hier de kruisarmen niet slechts een halve travee beslaan, zoals in Leermens, maar een volledig vierkant gewelfvak. Doordat de dwarspanden op het eind van de achttiende eeuw al even grondig zijn gesloopt, zijn binnen de omtrek hiervan geen goed te interpreteren funderingen aangetroffen.

De triomfboogopening in Thesinge, die breder is dan die in Leermens, kan heel goed door een vijfdelige boogstelling afgesloten zijn geweest. De middelste van die vijf bogen heeft dan de met een deur of hek af te sluiten doorgang bevat. Op grond van de aangetroffen funderingsresten is dit inderdaad

Afb. 14. Oldenzijl, Hervormde kerk, natuurstenen dubbelkapiteel apsis, ca. 1230 (foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen)

de meest voor de hand liggende reconstructie. Dit betekent dat er op zijn minst nog een tweede kapiteel moet zijn geweest, zodat dit kapiteelpaar de doorgang kon accentueren. Daarbij zullen de zuilen en dus ook de kapitelen aan hun achterkant in de korte zijde van de doorgangswanden geïntegreerd zijn geweest.

Het laat zich goed denken dat er ook verder naar links en rechts zuilen met kapitelen stonden, maar daarover valt alleen maar te speculeren. Wel zullen die, als ze aanwezig zijn geweest, aan vier zijden gedecoreerd zijn geweest, aangezien ze geheel vrijstonden. Ook als er slechts één zuilenpaar met gedecoreerde kapitelen is geweest, heeft het Thesinger doksaal door de kwaliteit daarvan meteen een veel rijkere uitstraling gehad dan het tamelijk grof uitgevallen exemplaar in Leermens.

Mogelijk heeft pater Mijleman bij zijn speurtocht in 1641 naar katholieke overblijfselen in de Ommelanden nog een latere toevoeging aan het doksaal gezien. Hij meldt: "Teijsinge. Ick heb aldaer over 23 jaeren nog het olde orgel gezien. Temidden voor het beschoot van de choor: *Sancte Benedicte pater ora pro nobis*."²⁰ Het woord beschoot zou hier dan op een houten onderdeel van het doksaal kunnen slaan, bijvoorbeeld een deur of – veel waarschijnlijker – een houten opbouw.²¹ Een eventuele interpretatie van het woord 'beschoot' als achterschoot van een bank is onwaarschijnlijk, aangezien het opschrift onmiskenbaar pre-reformatorisch is en banken met een rugschoot pas in de zeventiende eeuw tot ontwikkeling komen. Zeker in dat laatste geval zal het van het oorspronkelijke dertiende-eeuwse doksaal geen deel hebben uitgemaakt, omdat dit, uiteraard met uitzondering van de deur of het hek, geheel in steen was uitgevoerd. De door Mijleman geciteerde tekst betreft, hoewel hij dat in zijn korte notitie niet met

Afb. 15. Oldenzijl, Hervormde kerk, bakstenen dubbelkapiteel apsis, ca. 1230 (foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen)

zoveel woorden zegt, waarschijnlijk een opschrift op het beschoot. Vergewissen we ons er echter van dat hij het beschoot in een adem met het “olde orgel” noemt, dan lijkt het haast of hij hier toch het doksaal op het oog heeft: het orgel kan immers bezwaarlijk tegen een houten wand op de kerkvloer hebben gestaan. Het is daarom goed mogelijk dat het doksaal tot de afbraak van transept en schip in 1786 heeft voortbestaan.

Een Munsterse werkplaats

De Westfaalse architectuur in de dertiende eeuw stond sterk onder invloed van die uit het Rijnland, al zijn er waarschijnlijk ook relaties met West-Frankrijk geweest, die niet noodzakelijkerwijs via het Rijnland liepen.²² Als gevolg van deze ingewikkelde situatie van afhankelijkheid en beïnvloeding laat zich niet zo gemakkelijk vaststellen of bepaalde eigenaardigheden van het laatromaans in Groningen, waaronder de kapiteeldecoratie, rechtstreeks afkomstig zijn uit het Rijnland dan wel via Westfaalse relaties het noordelijk kustgebied hebben bereikt.

In haar dertiende-eeuwse vorm was de Martinikerkerk in de stad Groningen een goed voorbeeld van deze dubbele bron: naast onmiskenbaar Rijnlandse trekken als de opzet van de apsis had dit gebouw ook eigenaardigheden die directe ontleningen aan de Westfaalse architectuur doen vermoeden, zoals de gedaante van de pijlers en vooral de koepelachtige gewelven, waarvan er vier van hangende sluitstenen zijn voorzien.²³ In de lichtbeuk van het schip zaten waaiervormige vensters – restanten hiervan zijn bij de verbouwing tot hallenkerk in de vijftiende eeuw aan de noordzijde van de twee oorspronkelijke middenschipstraveeën bewaard gebleven. Zulke vensters

zijn kenmerkend voor Rijnlandse kerken, zoals die in Neuss, maar ze komen ook voor in de Westfaalse architectuur, ongetwijfeld als Rijnlandse ontlening, bijvoorbeeld aan het noordportaal van de Johanneskerk in Billerbeck. Daarom kan de vraag of zo’n op het eerste gezicht Rijnlands motief in de Martinikerkerk rechtstreeks daarvandaan komt of misschien via Westfalen in Groningen is overgenomen, niet met zekerheid worden beantwoord.

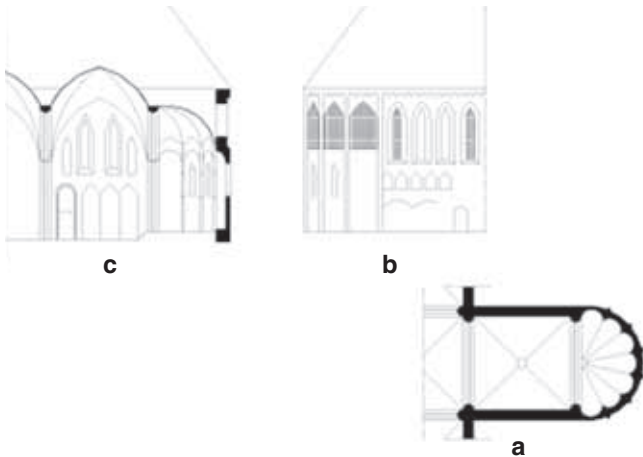
Onlangs heeft Elisabeth den Hartog deze problematiek ter sprake gebracht bij haar behandeling van een aantal middeleeuwse kapiteelen uit de Noordelijke Nederlanden.²⁴ Vooral op grond van stijlvergelijkingen meent zij dat in elk geval de kapiteelsculptuur rechtstreeks door het Rijnland is bepaald. Dat de situatie, net als met de bouwvormen, ook in de bouwsculptuur wat ingewikkelder is, bewijst het nu gevonden kapiteel uit Thesinge. Stilistisch gezien zou dat inderdaad moeiteloos als Rijnlands importwerk kunnen worden bestempeld, als niet de Baumberger steen, waaruit het is gehouwen, dat zo goed als onmogelijk zou maken.

Het monument bij uitstek, waaraan op grote schaal Baumberger steen is toegepast, is de Dom in Munster, niet ver van de groeve waar deze steen werd gewonnen. In het vermoedelijk voor 1245 ontstane zuidelijke zijschip daarvan treffen we kapiteelen aan die sterk lijken op dat uit Thesinge.²⁵ Ze hebben dezelfde opbouw met getande stengels, waarvoor sierlijk naar boven uitlopende voluten van gestileerde plantmotieven zijn geplaatst. Hoewel de stijl van deze kapiteelen in de Dom een sterke afhankelijkheid van de Rijnlandse sculptuur laat zien, gaat het hier zeker niet om importwerk uit het Rijnland, maar om ter plekke vervaardigde kapiteelen: in de Rijnlandse ateliers werden geheel andere steensoorten gebruikt, vooral afkomstig uit de Eifel. Deze vaststelling sluit echter niet de mogelijkheid uit dat in de Munsterse ateliers ambachtslieden uit het Rijnland hebben gewerkt, die logischerwijze de stijl uit hun gebied van herkomst hebben meegebracht.

Het meest waarschijnlijk is nu dat het Thesinger kapiteel in een Munsterse werkplaats is gehouwen en vervolgens naar de bouwplaats is getransporteerd. Dat was ook wel zo efficiënt, want zo hoefde geen overbodig gewicht te worden vervoerd. In Groningen beschikte men, naar het zich laat aanzien, bovendien niet over de vaardigheid om dergelijke hoogwaardige kapiteelen te hakken, al sluit dat niet uit dat ter plaatse eventueel nog een allerlaatste afwerking heeft plaatsgevonden, aangezien fijne details tijdens het transport gemakkelijk beschadigd kunnen raken.²⁶

Wat wel gebeurde, is dat importkapiteelen van natuursteen in baksteen werden geïmiteerd, zoals de kerk van Oldenzijl laat zien.²⁷ Dat ging echter niet zonder verlies aan kwaliteit, al zal dat deels aan het materiaal liggen: baksteen leent zich nu eenmaal minder goed voor een sculpturale bewerking. Alleen het deerlijk gehavende kapiteelfragment uit Appingedam, mogelijk eveneens van Baumberger steen, komt kwalitatief in de buurt van dat uit Thesinge.²⁸ Ook hier gaat het naar alle waarschijnlijkheid echter om importwerk.

Het Thesinger kapiteel verschaft ons aldus een beter inzicht in het netwerk van relaties waarin de Groninger kerkarchitec-

Afb. 16. Hypothetische reconstructie van het koor van de kloosterkerk in Thesinge; a. plattegrond; b. opstand; c. doorsnede (tekeningen Robert Knecht)

tuur tot stand is gekomen. In de kerk van Thesinge komen de Rijnlandse en Westfaalse lijnen zelfs op een pregnante manier samen. De bijzondere opzet van het koorhalf rond met diep uitgeschulpte nissen is waarschijnlijk een sterk vereenvoudigde variant op de koorpartij van de abdijkerk van Heisterbach bij Keulen.²⁹

Het was al bekend dat in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw beeldhouwwerk uit Munster werd geïmporteerd. Voorbeelden hiervan zijn de oostelijke doksaalbalustrade en het priestergeroelte in het klooster van Ter Apel en de fragmenten van een kruisingsgroep die in 1997 in Zuidbroek zijn gevonden.³⁰ Wat de recente vondst nu laat zien, is dat import uit Munsterland kennelijk al veel eerder heeft plaatsgevonden.

Geheel op zichzelf staat het Thesinger kapiteel echter niet, ook als we afzien van het hierboven genoemde fragment uit Appingedam. Munsterse ateliers maakten rond het midden van de dertiende eeuw ook doopvonten voor de export, getuige een reeks bewaard gebleven exemplaren in Jeverland en Ostfriesland, ondermeer in Sillenstede en Nesse, die zijn voorzien van voorstellingen in hoog reliëf.³¹ Al eerder heeft Noehles verondersteld dat deze vonten zijn gemaakt door Westfaalse steenhouwers die in de dertiende eeuw in Marienhafte werkten aan de bouwsculptuur van de kerk.³²

De juistheid van deze veronderstelling is moeilijk te toetsen, maar de aanwezigheid van een groep Westfaalse steenhouwers in Marienhafte is waarschijnlijk, gezien de grote hoeveelheid bouwsculptuur die deze kerk in haar oorspronkelijk zeer monumentale gedaante heeft gehad. De vraag of deze steenhouwers daar alleen waren ter afwerking van de al in de nabijheid van de groeve voorbereide stenen dan wel de decoraties geheel uit de ruwe blokken ter plekke hakten, is open voor discussie. De kerk van Marienhafte is hoe dan ook een belangrijk bewijs voor de vroegtijdige export van Baumberger steenhouwerswerk. Het Thesinger kapiteel vormt nu een nieuwe aanwijzing dat rond het midden van de dertiende

eeuw Westfalen naast het Rijnland een belangrijke rol is gaan spelen in de ontwikkeling van de kerkelijke architectuur in Groningen.

Stilistische vergelijkingen kunnen in omstandigheden als deze, waarin oorspronkelijk Rijnlandse vormen tot het eigen repertoire van Westfalen zijn gaan behoren, geen doorslaggevende argumenten opleveren voor het bepalen van de oorsprong. Dat ligt vanzelfsprekend geheel anders met het natuursteenmateriaal waarvan kapitelen zijn gemaakt. Het zou daarom de moeite waard zijn om systematischer dan tot nu toe is gebeurd van alle natuurstenen kapiteelsculptuur in Friesland, Groningen en het aansluitende gedeelte van Ostfriesland het materiaal te identificeren, omdat alleen langs die weg zekerheid over de herkomst ervan valt te verkrijgen.

Noten

- ¹ Het kapiteel is voor het eerst kort gesignaleerd in: Kees van der Ploeg, 'Een onbekend kapiteel uit Thesinge', *Groninger Kerken* 25(2008), 21-23.
- ² *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, uitg. H.P.H. Jansen en A. Janse, Hilversum 1991, 460, 461. Overzicht van de historische gegevens in: C. Tromp (red.), *Groninger kloosters* (Groninger Historische Reeks, dl. 5), Assen 1989, 17.
- ³ Jos. M.M. Hermans, 'Nieuwe gegevens over het klooster Thesinge', *Groninger Kerken* 7 (1990), 76-79. Voor de achtergrond van de benaming Germania: C. Damen, *Geschiedenis van de Benediktijnkloosters in de provincie Groningen*, Assen 1972, 49.
- ⁴ M.D. Ozinga, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. VI, *De provincie Groningen, eerste stuk: Oost-Groningen*, 's-Gravenhage 1940, 179-183. De bij de restauratie in 1973-1974 opgedane inzichten over de bouwgeschiedenis zijn beschreven in: A.Th. Dubbeling, B. Raangs en H.G. de Olde, 'De Nederlandse Hervormde Kerk te Thesinge', Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken, nr. 16 (1976), 101-117.
- ⁵ H. Halbertsma, 'Thesinge (gem. Ten Boer)', *Bulletin KNOB* 73(1974), 37-40, hier 38, 39.
- ⁶ H. Halbertsma, 'Thesinge (gem. Ten Boer)', *Bulletin KNOB* 74(1975), 89-92.
- ⁷ Vriendelijke mededeling van de petroloog Harry Huisman, oud-medewerker van het Natuurmuseum te Groningen. Voor het gebruik van Baumberger steen zie A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Zeist en Baarn 1982 (2de druk), 57-58; H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle en Zeist 1991, 17-18. Het vervoer vond gewoonlijk plaats over de Lippe naar Wezel en vandaar over de Rijn verder naar het noorden: *ibid.*, 22 (betreft een leverantie in 1511 voor de Utrechtse Dom), hoewel het kaartje op p. 14 een route via de Vecht suggereert.
- ⁸ Regnerus Steensma, 'Drie middeleeuwse preekstoelen in Groningen', *Groninger Kerken* 18 (2001), 70-76, hier 71.
- ⁹ Monika Schmelzer, *Der mittelalterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion*, Petersberg 2004; Jan Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Klasse der Schone Kunsten, dl. 7), Brussel 1952.

- ¹⁰ Ernst Coester, 'Die Cistercienserinnenkirchen des 12. bis 14. Jahrhunderts', in: Ambrosius Schneider e.a. (eds.), *Die Cistercienser: Geschichte, Geist, Kunst*, Köln 1974, 382-393.
- ¹¹ Truus Brandsma, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 2', *Groninger Kerken* 11 (1994), 141-151, hier 142.
- ¹² *Kroniek Bloemhof* (zie noot 2), 334-341.
- ¹³ Vgl. Tromp, *Groninger kloosters* (zie noot 2), 17-18, tegenover Damen, *Geschiedenis* (zie noot 3), 76, die meende dat het met deze armoede wel meeviel. Voor de samenvoeging met Ten Boer: Sj. Hildema en C. Tromp, *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (Publikaties van het Rijksarchief in Groningen, dl. 7), Groningen 1989, 304-305, regist 730.
- ¹⁴ Zie A.J.M. Zwart, 'Thesinge (Gr.) via de boor: veen, klei, woudgrond en het klooster Germania', *Paleo-aktueel* 6 (1995), 123-126, vooral 126.
- ¹⁵ Halbertsma, 'Thesinge' (zie noot 6), 90.
- ¹⁶ Johannes A. Mol, 'Bemiddelaars voor het hiernamaals. Kloosterlingen en middeleeuws Frisia', in: Egge Knol, Jos. M.M. Hermans en Matthijs Dribergen (red.), *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*, Groningen 2001, 152-164, hier 157.
- ¹⁷ Halbertsma, 'Thesinge' (zie noot 5), 38.
- ¹⁸ De heer B. Raangs te Winsum heeft de bodemvondsten binnen de kerk in kaart gebracht. Ik dank hem voor de toestemming het relevante deel van de tekening hier te publiceren.
- ¹⁹ Truus Brandsma, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 1', *Groninger Kerken* 11 (1994), 103-118, hier 111-113. Ook voor Silenstede in Ostfriesland neemt zij een doksaal aan, al is het waarschijnlijker dat het hier gaat om ciboria voor altaren ter weerszijden van de triomfboog; vgl. Justin Kroesen en Regnerus Steensma, *The interior of the medieval village church / Het middeleeuwse dorpskerinterieur*, Leuven enz. 2004, 50.
- ²⁰ A. Pathuis, 'Het handschrift "Ommelands Eer" van pater Franciscus Mijleman, S.J., Missionaris der Ommelanden 1639-1667', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 7 (1965), 1-110, hier 64.
- ²¹ Tot een soortgelijke conclusie komt Brandsma, 'Doxalen, deel 2' (zie noot 11), 142.
- ²² Hermann Maué, *Rheinisch-Staufische Bauformen und Bauornamentik in der Architektur Westfalens* (7. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln), Köln 1975. Voor de Franse connectie zie: Franz Mühlen, 'Der Dom zu Münster und seine Stellung in der mittelalterlichen Architektur', in: Alois Schröer (red.), *Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihgedächtnis des Paulus-Domes zu Münster*, Münster 1966, 55-118, hier 88-100, 104.
- ²³ Kees van der Ploeg, 'Rijnlandse en Westfaalse invloeden in de middeleeuwse bouwkunst in Groningen', *Groninger Kerken* 15(1998), 47-56, hier 51.
- ²⁴ Elisabeth den Hartog, 'Zu einigen spätromanischen Kapitellen in den nördlichen Niederlanden', in: Uta Maria Bräuer e.a. (red.), *Kunst & Region. Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe / Art & Region. Architecture and Art in the Middle Ages. Contributions of a Research Group* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. 20), Zutphen 2005, 193-205.
- ²⁵ Over deze datering: Joachim Poeschke, Candida Syndikus en Thomas Weigel, *Mittelalterliche Kirchen in Münster*, München 1993, 34, 286.
- ²⁶ Aldus de veronderstelling in Friedrich Petersen, *Romanische Taufsteine in Ostfriesland*, Leer 1997, 90. Concrete aanwijzingen voor een dergelijke gang van zaken ontbreken echter.
- ²⁷ Vgl. Den Hartog, 'Zu einigen' (zie noot 24), 197-200.
- ²⁸ Van der Ploeg, 'Rijnlandse' (zie noot 23), 54.
- ²⁹ Kees van der Ploeg, 'De koorsluitingen in Thesinge en Huizinge', *Groninger Kerken*, 19(2002), 121-128.
- ³⁰ Ter Apel: Reinhard Karrenbrock, *Evert van Roden, der Meister des Hochaltars der Osnabrücker Johanniskirche. Ein Beitrag zur westfälischen Skulptur der Spätgotik* (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen, dl. 31), Osnabrück 1992, 319-320. Zuidbroek: lemma door Reinhard Karrenbrock in: Hermann Arnold (red.), *Die Brabender. Skulptur am Übergang vom Spätmittelalter zur Renaissance* (tent.cat. Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, 11 maart – 28 augustus 2005), Münster 2005, 298; Dolf van Weezel en Jan Molema, 'Een calvariegroep op het kerkhof van Zuidbroek', *Groninger Kerken* 16(1999), 7-15. Vgl. over de herkomst van de sculptuur in Groningen ook: Victor M. Schmidt, 'De epitaaf van Egbert Onsta in Middelstum en de laatmiddeleeuwse steensculptuur in Groningen', *Groninger Kerken* 17(2000), 68-75. Bouvy is overigens de eerste geweest die naar aanleiding van het Ter Apeler gestoelte op de Westfaalse connectie heeft gewezen: D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht 1947, 173-174. Vgl. verder V.M. Schmidt, 'Een beeld van verbrokkeling. Onderzoek naar laatgotische en renaissance beeldhouwkunst in Nederland sinds 1945', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Beelden in de late Middeleeuwen en Renaissance / Late Gothic and Renaissance sculpture in the Netherlands* (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, dl. 45), Zwolle 1994, 9-37, hier 22-24.
- ³¹ Petersen, *Taufsteine* (zie noot 26), 89-102.
- ³² Karl Noehles, *Die westfälischen Taufsteine des 12. und 13. Jahrhunderts*, diss. Münster 1953, waarnaar verwezen wordt bij Petersen, *Taufsteine* (zie noot 26), 90.